

סוציולוגיה ישראלית אקדמית וציבורית

סמי סמוחה*

פרופ' ברוך קימרלינג היה סוציולוג ציבורי, אינטלקטואל, אמיץ (עם חשיפה עצמית גדולה), אנרגטי, בעל כושר השתנות ואיש סתירות. הוא היה מודל של מלומד שעשה את כל הדרך מסוציולוג של הזרם המרכזי לסוציולוג ביקורתי, ומשם לסוציולוג רדיקלי. מורכבות התפקיד שמילא קימרלינג בסוציולוגיה הישראלית, הן כסוציולוג והן כאיש הגות, מעוררת כמה שאלות נוקבות: האם הסוציולוג הישראלי צריך להסתפק בעשייה מדעית או להיות מעורב ולתקשר עם קהלים שמחוץ לקהילה המקצועית? מה מאפיין את הזרמים בסוציולוגיה הישראלית היום, ובמה הם חלוקים בכלל ובסוגיית תפקיד הסוציולוג בפרט? האגודה הסוציולוגית הישראלית צריכה לנקוט עמדה בשאלות שנויות במחלוקת ציבורית? קימרלינג היה סוציולוג אקדמי וציבורי בעל עמדות ברורות, אם כי לא תמיד עקביות, בסוגיות הללו. בקריירה הארוכה ורבת התפוכות שלו הוא פרץ דרכים בחקר החברה הישראלית ואתגר מאוד את הסוציולוגיה הישראלית.

הזרמים בסוציולוגיה הישראלית ועמדתם באשר לתפקיד הסוציולוגיה

סוציולוגיה ישראלית פלורליסטית

להלן אני משתמש במילה סוציולוגיה כקיצור למדעי החברה ולמדעים קרובים. בכל זרם שיידון להלן כלולים – מלבד סוציולוגים – גם אנתרופולוגים, מדעני מדינה, גיאוגרפים פוליטיים, פסיכולוגים פוליטיים, משפטנים, היסטוריונים, פילוסופים, חוקרי תרבות ועוד. הסוציולוגיה הישראלית היום היא דיסציפלינה פלורליסטית. היא הייתה מונוליתית, עם אסכולה אחת, עד אמצע שנות השבעים של המאה העשרים. היו בה כמובן וריאציות, אך לא חילוקי דעות של ממש. מאמצע שנות השבעים ועד אמצע שנות התשעים הלכה והתגבשה אסכולה ביקורתית שערערה על הנחות היסוד וחלקה על הפרשנות של האסכולה השלטת במגוון סוגיות. מאז עלתה מקרב הסוציולוגים הביקורתיים קבוצה שהחריפה עוד את ביקורתה, בידלה עצמה ממחנה הביקורתיים ויצרה זרם חדש שטרם הוכרו עליו מפורשות, שעלינו להכיר בו כזרם רדיקלי נפרד.

היום אפשר להבחין בשלושה זרמים בסוציולוגיה הישראלית שנבדלים זה מזה בגישתם לחקר החברה הישראלית. התפתחות זו משקפת את העובדה שישראל היא חברה פלורליסטית, שסועה עמוקות, מתהווה ואידיאולוגית. האם ההתפצלות לזרמים היא התפתחות שיש לברך או להצטער עליה? לדעתך, זו תופעה חיובית שמחדדת פרספקטיבות תיאורטיות, מציעה הסברים חלופיים וחושפת הנחות יסוד והטיות אידיאולוגיות, ובכך היא תורמת למדע. עם זאת, ההתפתחות מלווה באי סובלנות ובודהיג'יטימציה של מחנה אחד כלפי משנהו, ועל כך יש להצטער.

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה

סוגיות הליבה

- סוגיות הליבה השנויות במחלוקת בין הזרמים בסוציולוגיה הישראלית הן:
1. קולוניאליזם: האם ישראל היא חברה קולוניאלית או פוסט-קולוניאלית? האם היהודים בארץ היום הם מתנחלים קולוניאליים או מהגרים-עולים?
 2. תיחום גבולות: האם גבולות החברה הישראלית כוללים את השטחים ואת האוכלוסייה הפלסטינית שמעבר לקו הירוק?
 3. משטר פוליטי: האם המשטר בישראל הוא דמוקרטיה, דמוקרטיה אתנית או אי דמוקרטיה?
 4. מרכזיות הסכסוך היהודי-ערבי: האם הסכסוך הוא גורם מכונן בחברה הישראלית או גורם חשוב אך לא רלוונטי במיוחד לעיצוב ולשינוי של החברה הישראלית?
 5. ציונות: האם הציונות היא תנועה לשחרור לאומי של היהודים שמכתיבה עדיין מחויבות לפזורה היהודית או תנועה קולוניאלית שיש להתנתק ממנה?
 6. אופי המדינה הרצוי: האם ישראל צריכה להיות מדינה יהודית-ציונית ודמוקרטית או מדינת כל אזרחיה או מדינה דו לאומית?
 7. הידע הסוציולוגי: האם זהו ידע מדעי אובייקטיבי או ידע שמוצר לשירות אינטרסים מסוימים או רק מקבץ של נרטיבים?
 8. תפקיד הסוציולוג: האם הסוציולוג צריך לחקור ולהעביר ידע לעמיתים ולתלמידים או לקיים שיח עם הציבור ועם קובעי המדיניות ולפעול לשינוי חברתי וגם לייצר ידע שישרת את סדר היום הפוליטי שלו?
- יש כמובן סוגיות ליבה נוספות שנויות במחלוקת, כמו מיליטריזם ופטריוארכיות. כמו כן, יש לציין ששוררת הסכמה בין שלושת הזרמים בשאלות ליבה מסוימות, וקיימת גם מידה של מחלוקת בתוך כל זרם.

הזרם המרכזי

הזרם המרכזי בסוציולוגיה הוא הוותיק מכולם, ואף שאיבד את ההגמוניה הוא נהנה עדיין מדומיננטיות. לפי טענותיו המרכזיות של זרם זה, החברה הישראלית היא אומה לא קולוניאלית; גבולות החברה משתרעים עד הקו הירוק ללא אוכלוסיית השטחים; המשטר הוא דמוקרטיה ליברלית מערבית; הסכסוך היהודי-ערבי אינו גורם מכונן של החברה ומוסדותיה; הציונות היא תנועת שחרור של העם היהודי ומדינת ישראל מחויבת אליו; ישראל צריכה להישאר מדינה יהודית-ציונית ודמוקרטית. אלה תפיסותיהם של האבות המייסדים של הסוציולוגיה הישראלית ושל הדור הראשון שהעמידו. תפקיד הסוציולוג לפי זרם זה הוא לייצר ידע מדעי ולהעמידו לשירות המדינה אם יתבקש. הידע המיוצר מדעי ואובייקטיבי, והסוציולוג מוכן ברצון להעמידו לטובת הכלל.

אני חושב שהרוב המכריע של הסוציולוגים בישראל היום נמנים עם הזרם המרכזי, אך כלפי הערכה זו מועלות שתי ביקורות: ראשית, סוציולוגים מהזרם המרכזי אומרים בהתרסה שגם הם ביקורתיים, ואין ספק שהם אכן ביקורתיים בעיני עצמם, שכן גם הם מותחים ביקורת על החברה ועל השלטון. ברם הביקורת שלהם פנימית וכבולה בהנחות היסוד של הזרם שלהם. שנית, סוציולוגים ביקורתיים ורדיקלים טוענים שהזרם המרכזי חדל זה מכבר להיות מרכזי, כי הם הצליחו לדחוק אותו לשוליים. גם טענה זו אינה מבוססת: הזרם המרכזי הוא

ברירת מחדל עבור כל סוציולוג ישראלי, והסוציולוג הישראלי-יהודי המצוי אינו חולק על העמדות של זרם זה בסוגיות הליבה. כדי להיות סוציולוג ביקורתי או רדיקלי עליו לחלוק במפורש על עמדות היסוד של הזרם המרכזי, ורק מיעוט מהסוציולוגים הישראלים עושים זאת במחקריהם ובפרשנותם. למשל, סוציולוג שחוקר יחסי עבודה, דפוסי צריכה או תפוצה של מחלה מסוימת מקבל כמובנות מאלו את הנחות היסוד על החברה הישראלית ואינו מערער עליהן. מדעת או שלא מדעת הוא פועל כסוציולוג של הזרם המרכזי.

הזרם הביקורתי

הזרם הביקורתי מערער על העמדות של הזרם המרכזי ברבות מסוגיות הליבה, אך לא בכלן, וסוציולוגים ביקורתיים חלוקים ביניהם בדבר מידת ההסתייגות מעמדת הזרם המרכזי בכל סוגיה. על כן מחנה הביקורתיים, שהלך וגדל מאמצע שנות השבעים, נעשה מחנה הטרוגני למדי. כך למשל באשר לסוגיית הקולוניאליזם, הביקורתיים חושבים שיש אלמנט קולוניאלי או פוסט-קולוניאלי כלשהו בחברה הישראלית, אך אינם מיישמים בשיטתיות את המודל הקולוניאלי לחקר החברה הישראלית ולניתוחה. לביקורתיים יש הסתייגות מאפיון המשטר כדמוקרטיה ליברלית-מערבית, והם רואים בה דמוקרטיה לקויה או סוג ב'. לסכסוך היהודי-ערבי הם מייחסים משקל פורמטיבי מסוים. באשר לתפקיד הסוציולוג, הם סבורים שלא קל לייצר מידע מדעי אובייקטיבי, אך יש להתאמץ לשם כך. הם מוכנים להודות בהטיות של החוקר, מצדדים במעורבות בעציות החברה וחותרים לשינוי חברתי. בעמדותיהם לגבי שאלות ליבה אלו ואחרות, הביקורתיים תופסים היום עמדת ביניים בין תומכי הזרם המרכזי לתומכי הזרם הרדיקלי שנוקטים עמדות ברורות.

הזרם הרדיקלי

הזרם הרדיקלי כולל קבוצה קטנה מאוד של סוציולוגים ומדעני חברה אחרים שיצאו ממחנה הביקורתיים בעשור האחרון. הם רדיקלים משום שהם שוללים את העמדה של הזרם המרכזי, ולעיתים גם את זו של הזרם הביקורתי, לגבי רוב סוגיות הליבה. הם רואים את ישראל כחברה קולוניאלי או פוסט-קולוניאלי; גבולות ישראל הם גבולות השליטה ולא גבולות הריבונות, ולכן כוללים את שטחי הכיבוש ואת הפלסטינים שאינם אזרחי המדינה; ישראל אינה דמוקרטיה משום שהיא מפרה בכוח את עקרון השוויון בין אזרחים, בייחוד בין ערבים ליהודים ובין גברים לנשים; הסכסוך היהודי-ערבי הוא סכסוך שמכונן ומעצב את המוסדות החברתיים, ולכן בחינתו הכרחית להבנת הדפוסים והשינויים המתחוללים בארץ; הציונות היא תנועה לאומית, קולוניאלי ונענית שערב זמנה; המדינה צריכה להיות מדינה אזרחית או דו לאומית שבה שורר שוויון גמור בין האזרחים ובין בני שני העמים, היא צריכה להיות מדינת כל אזרחיה או לאומיה ולהתנתק מהתפוצות היהודיות, וכן להיות חברה רב תרבותית במובן האמיתי והמלא של אידיאולוגיה זו, כלומר משטר שנותן לגיטימציה ותמיכה מלאה לקהילות שונות בתוכו, כמו ערבים, חרדים, רוסים, מזרחים, אתיופים, אשכנזים ועוד. תפקיד הסוציולוג לפי הזרם הרדיקלי הוא להשתמש בדיסציפלינה שלו כדי לקדם את סדר היום הפוליטי הזה. לא זו בלבד שהסוציולוג צריך להיות מעורב, אלא שעליו להיות מסור לשינוי חברתי-פוליטי. אין הוא מדען אובייקטיבי, שכן ידע מדעי הוא לעולם נרטיב, כלי

לקידום אינטרסים. לכן הסוציולוג צריך לייצר ידע שישרת את סדר היום הפוליטי שלו, שהוא שינוי החברה.

לא כל הסוציולוגים הרדיקלים מסכימים ביניהם לגבי כל הסוגיות הללו. לא מעטים מהם רואים את המשטר כמו שרואים אותו הביקורתיים, כלומר דמוקרטיה סוג ב', ולא משטר לא דמוקרטי. חלקם אינם מקבלים גם את תיחום החברה הישראלית בגבולות ארץ ישראל השלמה (פלסטין המנדטורית), כולל הפלסטינים בגדה המערבית וברצועת עזה הנשלטים על ידי מדינת ישראל. ואף על פי כן, הזרם הרדיקלי הולך ומתגבש סביב המודל שהוצג.

הסוציולוגיה הישראלית והסוציולוגיה הציבורית

הסכמה על המעורבות של הסוציולוגים

באופן פרדוקסלי שוררת הסכמה בסיסית בין שלושת הזרמים שהסוציולוגיה צריכה להיות מעורבת, לתת שירותים לחברה ולחולל שינוי חברתי. יש כמובן חילוקי דעות בדבר מידת המעורבות, אופי השינוי הרצוי ומידת המדעיות או המקצועיות של הידע הסוציולוגי. מההסכמה על מעורבות אפשר להסיק שלגיטימי ורצוי שסוציולוגים כאזרחים, כאינטלקטואלים וכבעלי מקצוע יביעו עמדה ציבורית. הבעת העמדה תוסיף לרלוונטיות של הסוציולוגיה בעיני הציבור ותמשוך התעניינות ותלמידים לסוציולוגיה. גם קבוצות או קהילות מקצועיות של סוציולוגים צריכות לגבש עמדה, להציגה בפני הציבור או לפעול למענה. בפועל, הסוציולוגים הישראלים מופיעים כפרשנים באמצעי התקשורת, משתתפים בצוותים לקביעת מדיניות, פעילים בתנועות חברתיות, חותמים על עצומות ועוד. אלה צעדים ראויים שיש להמשיך אותם.

האגודה הסוציולוגית הישראלית צריכה להימנע מלנקוט עמדה

עם זאת, בשל אופייה הפלורליסטי של הסוציולוגיה הישראלית ובשל ריבוי הזרמים ועומק המחלוקות ביניהם, האגודה הסוציולוגית הישראלית כאגודה אינה יכולה ואינה צריכה לנקוט עמדה בסוגיות העומדות על סדר היום הציבורי. ייתכן שאפשר להגיע לעמדת רוב, אך רבים לא ירצו שעמדה זו תוצג לציבור, הן משום שיחשבו שאין זה מתפקידה של האגודה והן מחשש שמא תתעורר התנגדות של חלק מחברי האגודה וייווצר ניכור של הציבור הרחב. ספק גם אם אפשר לבסס עמדה על ידע סוציולוגי מוצק.

קימרלינג כסוציולוג רדיקלי

התחלתי בדברים לזכרו של ברוך קימרלינג, ובכך אסיים. לברוך הייתה קריירה ארוכה שהתחילה בזרם המרכזי, עברה לזרם הביקורתי והסתיימה בזרם הרדיקלי. הדרך הארוכה שעשה יצרה אצלו סתירות בלתי נמנעות רבות וחייבה אותו להתמודד איתן. למשל, ברוך ראה את עצמו כציוני אך נקט עמדות לא ציוניות בעליל, ואפילו אנטי ציוניות. הציונות הישראלית אינה מתיישבת עם עמדה שמצדדת במדינת כל אורחיה או כל לאומיה. עמדה

ציונית אינה מתיישבת גם עם ניתוח החברה הישראלית כחברה קולוניאלית. נראה שגם לסוציולוג רדיקלי כמו קימרלינג קשה היה בלי החיק החם של הקונצנזוס הציוני. לא פחות רדיקלי הוא תיחום גבולות המדינה מעבר לקו הירוק והכללת הפלסטינים שאינם אזרחי המדינה בחברה הישראלית. לפני כתיסת שנים שאלתי את ברוך בדואר אלקטרוני אם גם תושבי דרום לבנון נכללים בחברה הישראלית, כפי שמתחייב מהגדרת הגבולות לפי היקף השליטה ולא היקף הריבונות. בתוך דקות אחדות התקבלה תשובה חיובית מברוך. שמחתי על כך, כי מנקודת מבטי הצלחתי להביא אותו לידי אבסורד. ברם, שמחתי לא נמשכה זמן רב. כעבור מחצית השעה חזר אליי ברוך וכתב שדרום לבנון אינה נכללת בחברה הישראלית. הוא חש באבסורד שאליו הובילה אותו עמדתו העקרונית וחזר בו, ועל אומץ לבו זה אני מעריך אותו.

בסוף ימיו הציג ברוך עמדה רדיקלית מורכבת. הוא צעד בראש המחנה הרדיקלי, אך בניגוד לרבים מחבריו במחנה האמין במדע ובקיומה של אמת אובייקטיבית מעבר לנרטיבים ולסיפורים שקבוצות מספרות על עצמן. הוא מילא תפקיד כפול של סוציולוג אקדמי וסוציולוג ציבורי. הוא היה סוציולוג אהוד בקרב הסוציולוגים הרדיקלים והביקורתיים, וגם בקרב לא מעט מהסוציולוגים של הזרם המרכזי. יהיה זכרו של ברוך – ברוך.